

Mörkö socken

En kulturgeografisk beskrivning. Underlag för
kulturmiljöprogram för Södertälje kommun.

Södertälje kommun
Södermanland

Ylva Othzén
Rapport 2005:35

Mörkö socken

En kulturgeografisk beskrivning. Underlag för
kulturmiljöprogram för Södertälje kommun.

Södertälje kommun
Södermanland

Ylva Othzén
Rapport 2005:35

Rapporten finns i PDF-format på adressen
stockholms.lans.museum

 STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM

Sickla Industriväg 5B, 131 34 Nacka
Tel 08-586 194 00 Fax 08-32 32 72
Webb: stockholms.lans.museum

© Stockholms läns museum
Produktion: Stockholms läns museum

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Stockholm 2006

Innehåll

Uppdraget.....	8
Sammanfattning.....	8
Värdering/resultat	9
Råd.....	10
Reglerade hänsynstaganden.....	11
Riksintresse.....	11
Skydd för landskapsbilden.....	12
Den kommunala översiktsplanen	12
Det kommunala kulturmiljöprogrammet.....	12
Naturskydd.....	13
Miljöstöd för jordbruket.....	13
Dagens landskap	13
Naturgeografi.....	14
Jordbrukets historia och landskapets förändringar	15
Förhistoria och bebyggelseetablering.....	15
Socknen, kyrkan och militära lämningar	15
Agrarhistorisk markanvändning och markdisposition på Mörkö	16
By- och gårdstomt	16
Inägor	17
Hägnader.....	19
Utmark.....	19
Torp.....	20
Övrigt.....	20
Ortnamn	20
Historiskt kartmaterial	22
Fördjupad beskrivning av ett antal brukningsenheter	22
Berga.....	24
Tormesta	25
Axvik.....	25
Ytterberga	26
Egelsvik	27
Tuna	28
Nöckna.....	29
Skäsa.....	30
Löten och Kålsö	31
Eriksö	31
Ekö	32
Fifång	32
Hörningsholm.....	33
Litteratur- och källförteckning	34
Historiskt kartmaterial hämtat ur Lantmäteriverkets digitala arkiv.	35
Ekonomiska kartblad:.....	35
Historisk identifiering:.....	36
Bilaga 1	Fel! Bokmärket är inte definierat.
Lista över socknens brukningsenheter, storskaliga kartor med årtal och akt nummer i Lantmäteriverkets arkiv samt tolkning av ortnamn.....	37

Uppdraget

Södertälje kommun har genom kommunantikvarie Anna Sundqvist uppdragit åt Stockholms läns museum att utföra en kulturgeografisk beskrivning och analys av det område som omfattar Mörkö socken. En kulturhistorisk värdering av landskapet ska ligga till grund för kommunens kulturmiljöprogram och bevarandeplanering.

Sammanfattning

Mörkö socken utgör en av relativt få miljöer i Stockholms län som fortfarande bär tydlig och förhållandevis lättbegriplig prägel av ett agrarlandskap i stort sett utan moderna, ickeagrara inslag, som åtminstone sedan medeltid mer eller mindre i sin helhet varit ägt och påverkat av frälset. Det tar sig uttryck både i fysiska och ickefysiska företeelser.

Exempel på fysiska spår som illustrerar frälsets påverkan är t ex byggnaderna i undersökningsområdet. Vid de under Hörningsholm underlydande arrendejordbruken utgör byggnaderna till övervägande del rödfärgad, låg trähusbebyggelse med funktionellt anpassad ekonomibebyggelse placerad i höjdlägen i landskapet. Bebyggelsen vid Hörningsholms slott, både avseende arkitektonisk formgivning, omfattning sett i antalet byggnader, dess storlek och placering i landskapet står i skarp kontrast till den låga arrendejordbruksbebyggelsen på södra delen av ön.

Vägnätet är en annan fysisk struktur som avspeglar skillnaden i status för olika delar av ön. Vägen från färjeläget vid Skansundet i nordost upp mot Hörningsholms slottsanläggning är bred och asfalterad liksom vägen vidare söderut som även är påtagligt rak, vilket tyder på en inflytelseplanering av kommunikationerna till, från och på ön. Vägen över ön mot Söräng och Oaxen visar att kalkproduktionen varit mycket betydelsefull.

Markanvändningen är än idag övervägande traditionell och landskapet präglas av öppenhet, aktivt jordbrukande i många fall med kött- eller till och med mjölkproduktion, vilket innebär att det förekommer förhållandevis rikliga arealer hävdad naturbetesmark. Socknens norra delar präglas av sina naturgivna, företrädesvis låglänta marker vilka ger relativt goda förutsättningar för ett storskaligt slättlandskapsjordbruk, medan socknens södra

del präglas av betydligt mer småskalig sprickdalsterräng och därmed även ett småskaligt jordbruk.

Av ickefysiska spår som utmärker socknen kan nämnas avsaknaden av fastställda ägo gränser mellan byar och gårdar, men även ortnamnen. De enheter som har fastställda ägo gränser har antingen varit ägda av kronan (Eriksö som legat under Tullgarn), hyst invånare som haft speciella roller eller framskjutna positioner i socknens kyrkliga organisation (Botten, Eneboda) eller aldrig varit i sätesgårdens ägo (Egelsvik). Det finns nästan inga väderstrecsrelaterade namn på byar och gårdar vilket är ovanligt, men i övrigt finns de flesta typer av namn representerade, inte minst speciella namn på torpbebyggelse. Flera ort- och marknamn visar också fiskenäringens betydelse.

Av förhistoriska lämningar kan nämnas flertalet fornborgar, men även förekomsten av en mycket strategiskt belägen Tunaby och en Tegneby som visar att de centrala delarna av Mörkö haft en framskjuten plats i den nationella samhällsorganisationen även före etableringen av den medeltida borgen som föregick Hörningsholm.

Under 1900-talets senare del har etablering av fritidshusbebyggelse successivt tagit strandnära lägen på Mörkö i anspråk. Initialt har husen byggts små och låga, företrädesvis i trä med färgerna brunt och grönt i försök till anpassning till den omgivande naturen, men dagens krav på bekvämlighet medför att husen byggs om och till.

Värdering/resultat

Mörkö kan ur ett kulturmiljöperspektiv sägas vara värdefullt i sin helhet. Det finns ett tydligt funktionellt historiskt beroende mellan södra delen av ön med sockenallmanningen och de små skärgårdshemmanen och öns norra, sedan tidigt stordrifts- och herrgårdspräglade del. Den södra delen utgörs av marker och fiskevatten som på ett indirekt sätt haft stor betydelse för jordbruksdriften på öns norra del. Södra delen av ön har hyst för sätesgården betydelsefull arbetskraft. Fisket har utgjort en mycket viktig, om inte grundläggande förutsättning för sätesgården som försörjningsbas för en stor del av sätesgårdens arbetskraft.

Nedan följer, utan rangordning, en sammanfattande lista över särskilt viktiga element och värdekärnor i landskapet som är betydelsefulla för förståelsen av Mörköns historia och varför ön ser ut som den gör idag;

- De sju fornborgarna som återfinns utmed strategiskt viktiga förhistoriska farleder.

- Det av människor och betesdjur sedan århundraden kontinuerligt brukade och öppna odlingslandskapet med åkrar, välhävdade och biologiskt rika strandängar och naturbetesmarker.
- Det agrara landskapets karaktäristiska, relativt enhetliga, lågmälda trähusbebyggelse.
- Vägnätet
- Byarna Tuna, Skäsa och Tegneby som tydligt visar Mörkö's framskjutna roll i samhället under både förhistorisk tid, under medeltid och fram i historisk tid.
- Den medeltida borgen och Hörningsholms sätesgård med hela sin herrgårds- och parkanläggning.
- Ekö, det lilla skärhemmanet där man till alldeles nyligen bedrivit traditionellt fiske som en viktig binäring till det för södra Mörkö representativt småskaliga jordbruket.
- De stora arealerna låglänt betad strandäng på Kålsö, norra Eriksö och öster om Nora, som på Kålsö och Eriksö berikas av förekomsten av och närheten till grova ädla lövträd som både tyder på frälseägd mark och hyser stor biologisk mångfald.
- Oaxen, ön med kalkbruket och tillhörande arbetarbebyggelse vid Söräng.
- Statarbostäder som fortfarande finns kvar i flera byar, t ex Nöckna.
- Den interiört välbevarade ladan vid Nytorp på Mörkö's östsida.
- Militärhistoriska lämningar i Pålsundet, skansarna och skyttevärnen.
- Idala, som under tidigt 1900-tal utgjorde en knutpunkt för service på ön med bl a mejeri.

Många av dessa nu utpekade element och värdekärnor ryms inom riksintresseområdet. De största skillnaderna är betydelsen av den funktionella beroendeställningen mellan södra och norra delen av ön, liksom betydelsen av jordbruksdriften med betesdjur för att framgångsrikt lyckas med att bevara områdets karaktär och kulturmiljövärden.

Råd

Mörkö är präglad av en lång kontinuitet av jordbruksdrift med betesdjur och därför bör man på olika sätt verka för/medverka till att skapa långsiktigt goda förutsättningar för fortsatt jordbruksdrift med betesdjur. Särskilt antalet hästar har minskat drastiskt i området de senaste decennierna vilket sannolikt fått konsekvenser för inte minst insekts- och fågelfaunan. Antalet brukningsenheter har sedan 1940-talet minskat från 65 till en tiondel av dessa även om i stort sett samma mark fortfarande brukas. Den sammanlagda arbetstiden som läggs ned i jordbruket är betydligt mindre vilket också återspeglas i landskapets successivt ökande igenväxning.

Ny bebyggelse bör ha god arkitektonisk kvalitet och underordna sig landskapets karaktär. För tillkommande bebyggelse bör man ha i åtanke att en levande landsbygd och ett rikt odlingslandskap är beroende av jordbrukspolitiken och kräver aktivt brukande människor och betesdjur. Ny- och tillbyggnader bör prövas från fall till fall, från plats till plats. Syftet med bebyggelsen och dess långsiktiga konsekvenser är viktiga att beakta. Bebyggelse kan både direkt och indirekt främja eller förminska det kulturhistoriska värdet. Ett av flera rättesnören kan vara att utgå ifrån var i landskapet och på vilket sätt man byggde hus förr, då för jordbruket användbar mark inte bebyggdes.

För att jordbruket ska leva vidare krävs ändamålsenlig bebyggelse och så god arrondering av jordbruksmarken som möjligt. Transporter är kostsamma både inom, till och från lantbruken och därför kan närheten mellan brukningscentrum och markerna vara av avgörande betydelse för fortsatt drift. Avstyckningar av tomter på jordbruksmark kan på sikt leda till att brukningsenheterna blir för små, dåligt arronderade och olönsamma.

Vägnätets sträckning och utseende är en för området viktig betydelsebärande. Förändringar av vägarna kan innebära att områdets historiska bakgrund blir svårare att förstå och det samlade kulturhistoriska värdet minskar.

Reglerade hänsynstaganden

Riksintresse

Den norra delen av Mörkö ingår enligt miljöbalken i ett område av riksintresse för kulturmiljövården, AB 3 och motiveringen lyder *"farledsmiljö och mellanbygd utmed vattenleden från Östersjön via Södertälje till Mälaren, som präglas av det försvarsstrategiskt viktiga läget, dominerande storgods av delvis medeltida ursprung samt partier med ett mer småbrutet agrarlandskap"*.

Som uttryck för riksintresseområdet anges;

- *Fornborgar utmed en nu uppgrundad vattenled tvärs över Mörkö.*
- *Lämningarna av de befästningar som nu ingår i Hörningsholms slott och som påbörjades på 1200-talet.*
- *Skansundet med skansar som anlades vid 1600-talets början och förstärktes på 1700-talet samt lämningar av första världskrigets försvarsanläggningar.*
- *Herrgårdarna Hörningsholm och Ängsholm, med tillhörande ekonomibyggnader, parkanläggningar, underlydande gårdar och torp, samt det av stordriften präglade landskapet.*
- *Mörkö kyrka med äldsta delar från 1200-talet och många minnen från herrgårdarnas ägare.*
- *Äldre vägnät.*

- *Landskapspartier med mer småskaligt jordbruk och bebyggelse som huvudsakligen speglar 1800-talet.*
- *Byar, ensamgårdar.*
- *Farledskrogar från 1800-talet.*

Skydd för landskapsbilden

Sedan 1968 finns en förordning om skydd för landskapsbilden enligt 19§ naturvårdslagen i dess äldre lydelse som förutom Mörkö även omfattar stora delar av Hölö socken vilken innebär att nybyggnad, anordnande av upplag, drivande av husbehovstäkt av sten, grus, sand eller lera, utförande av schaktning, fyllning, sprängning eller annan liknande åtgärd kräver länsstyrelsens tillstånd.

Den kommunala översiktsplanen

Den 26 april 2004 antog kommunen sin senaste översiktsplan. Översiktsplanen är en viljeinriktning för kommunen och avseende kulturmiljö sägs att unika kultur- och bebyggelsemiljöer ska lyftas fram och kombineras med en god planering och utformning av tillkommande bebyggelse. Endast riksintressena beskrivs dock kort i text och på karta och ytterligare nio mindre kultur- och bebyggelseområden/enstaka byggnader är punktade. Ett av dessa områden är Egelsvik på Mörkö. Det framhålls att kommunen bör utarbeta ett kulturmiljövårdsprogram för hela kommunen som regelbundet aktualiseras och läggs till grund för planeringen.

Avseende Mörkö i övrigt omnämns att det ingår i ett område som i sin helhet representerar ett odlingslandskap med lång kontinuitet med förekomster av naturbetesmarker och ängsmarker. Hörningsholm är ett exempel på kustnära, komplett herrgårdslandskap av högsta klass. Stora havsstrandängar är utmärkande. Södra Mörkö's småskaliga odlingslandskap med ålderdomlig struktur framhålls också liksom de naturliga fodermarkernas artrika växtsamhällen. På Mörkö finns länets största ansamling av högt värderade naturbetesmarker. Alléerna, ekhagarna och havsstrandängarna vid Hörningsholm är av högsta värde för naturvård och friluftsliv.

Avseende odlingslandskapet sägs att en levande landsbygd och ett rikt odlingslandskap är ett värde i sig som resurs för ett ekologiskt hållbart samhälle. Det viktigaste är att bibehålla jordbruksmarken i konkurrens med annan markanvändning.

Det kommunala kulturmiljöprogrammet

I det kommunala kulturmiljöprogrammet från 1999 framhålls Hörningsholms slott, arbetarbostaden Näsbacken och torpet Fagersvik samt bruksbebyggelsen på Oaxen som kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom socknen. I programmet har man inte tagit ställning till landskapets värden.

Naturskydd

Det finns fyra statliga naturreservat i det område som omfattar Mörkö socken, Kålsö, Slessberget, Fifång och Eriksö. Ett tiotal områden utgör Natura 2000-områden.

Kalkberget vid Egelsvik är planerat att bli ett kommunalt naturreservat.

Miljöstöd för jordbruket

Sedan 1995 finns för lantbrukare och markägare möjlighet att ansöka om en rad olika miljöstöd som delfinansieras av EU. Dess syfte är att ekonomiskt underlätta skötseln av värdefull natur och kultur. Ett av miljöstöden riktas till naturbetesmarker och slätterängar. På Mörkö finns 35 områden som inventerats i samband med ängs- och betesmarksinventeringen, huvuddelen återfinns på södra och västra delen av ön. Dessa berättigar till ersättning enligt nuvarande miljöstödsregler.

Dagens landskap

Mörkö socken är belägen i sydöstra delen av Södertälje kommun. Landskapet kan sägas utgöra skärgårdsbygd i södra delen och slättbygd i norra och centrala delen av ön och sträcker sig från Hörningsholm i norr till Fifång i söder. Socknen omfattar drygt 5 650 hektar mark.

Idag domineras bebyggelsen av låg, traditionell trähusbebyggelse med anknytning till agrart näringsfång. I norra delen av socknen tronar Hörningsholms slottsanläggning. Markanvändningen utgör övervägande vallodling och spannmålsproduktion i ett storskaligt slättlandskap i norr, och i ett småbrutet sprickdalslandskap i söder. Jordbruket är till stor del fortfarande inriktat på djurhållning. Skogsvegetationen är blandad, med ställvis riklig förekomst av gran, björk, asp och al i de mer öppna, låglänta delarna, medan tall och enstaka gran dominerar i de högre delarna.

Enligt jordbruksstatistiska uppgifter för Mörkö församling år 1999 fanns det då 12 lantbruksföretag, varav ett självägt och elva arrenderade. De flesta företagen brukade mer än 100 hektar åkermark. Hälften av jordbruksföretagarna var 60 år eller äldre, tre var mellan 45 och 49 år, den yngste var under 44 år. Det fanns sammanlagt över 900 nötkreatur. Fler än 100 kor fanns då för mjölkproduktion, fler än 200 kor för uppfödning av kalvar, drygt 280 kvigor, stutar och tjurar samt 300 kalvar under 1 år. Det fanns även över 100 får, två hästar och över 1000 höns, men ingen svinproduktion. Det fanns drygt 1 400 hektar åkermark, drygt 300 hektar betesmark. Den dominerande grödan var slättervall, tätt följt av höstvetete, havre och vårkorn.

Vegetationen består av blandskog med bitvis omfattande inslag av ädellövträd på mark som är eller tidigare varit hävdad som äng eller betesmark. De omfattande arealerna naturbetesmarker hyser ofta en artrik

örtflora och hög arttäthet. Några vanligt förekommande arter i fältskiktet är t ex bockrot, brudbröd, ormrot, ögontröst och jungfrulin. Igenväxningen har gått långt i vissa områden, slån och nypon är vanligt förekommande.

Grönbrink strax norr om Mörkö kyrka är det enda exempel på flerbostadsbebyggelse på ön. Området byggdes som äldreboende.

Huvuddelen av marken i det undersökta området ägs av Carl Bonde, och brukas av ägaren själv samt ett fåtal arrendatorer.

Naturegeografi

Socknen karaktäriseras naturegeografiskt av ett utpräglat sprickdalslandskap med smala långsträckta dalgångar i SSV-ONO, N-S och VNV-OSO sträckning omgivna av höjdparter med morän och berg i dagen. Berggrunden består företrädesvis av granit och gnejs med på vissa platser stort inslag av urkalksten, som vid Egelsvik och ön Oaxen. I dalgångarna återfinns både glacial och postglacial lera. I de lägsta delarna förekommer gyttejlera. Strandförskjutningen har i de låglänta partierna av socknen, vilka bitvis är mycket omfattande framförallt utmed de västra stränderna och i nordöstra delen, inneburit avsevärd landvinning på relativt kort tid. I de vanligt förekommande tydligt rundade bergsformationerna är isens slipverkan tydlig. Isälvsavlagringar förekommer på ett fåtal platser på norra delen av ön, t ex vid Näsbacken och Skansholmen. Mörkö's högsta punkt återfinns på Fruberget, på 61,3 meters höjd. Väster om Söräng finns mossmark, i övrigt finns nästan inga vattendrag, våtmarker eller insjöar på Mörkö.

Figur 1. Det storskaliga slättlandskapet på nordöstra Mörkö i förgrunden med de tydligt utbildade sprickdalarna mot Himmerfjärden i väster. Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet, 1991.

Jordbrukets historia och landskapets förändringar

Förhistoria och bebyggelseetablering

Mörkö utgör den delen av Södertälje kommun som p.g.a landhöjningen koloniserades senast. Det finns kända lämningar som har motsvarigheter i liknande arkeologiskt undersökta lämningar daterade till äldre järnålder. De mest framträdande lämningarna är de fornborgar som är belägna i höjdlägen utmed farleder, både uppgrundade och fortfarande befintliga.

Mörkö har i ett skede ungefär i övergången mellan förhistorisk tid och medeltid, då vattennivån låg drygt 15 meter över nuvarande strandlinje bestått av sex större öar, Simonsöö, Myrkwa, Hornö, Nyckenö, Kolsö och Tunanäs.

I socknen finns fler än 600 registrerade fasta fornlämningar fördelade på ungefär 160 olika lokaler varav de flesta härrör från senare delen av järnåldern. Förekomsten av enstaka stensättningar i perifera höjdlägen exponerade mot söder och öster tyder på att Mörkö sannolikt fick sin första fasta befolkning under yngre bronsålder. Den mest avgörande lokaliseringsfaktorn för bebyggelsen torde då ha varit närheten till bördiga strandängar för fodertäkt till boskapen, vilket då utgjorde bas för försörjningen. De primära bebyggelselägena har sedan övergivits allteftersom spannmålsproduktionen successivt fått ökad betydelse. Mörkö utmärker sig beträffande markägandet. Redan på 1200-talet ägdes nästan hela området av frälset och inte mindre än 80 % av hemmantalet, eller fler än 40 gårdar och byar på Mörkö i mitten av 1600-talet lydde under en enda ägare och storgodset Hörningsholm. Detta har medfört att bebyggelsen avspeglar ägandemönstret på ett tydligt sätt och att det på stora delar av ön saknas fastställda ägogränser.

Socknen, kyrkan och militära lämningar

Lars Wernerson framlägger i sin uppsats "En bebyggelsearkeologisk studie av Mörkö socken" en hypotes om att socknen bildades genom en sammanslagning av två tolfter, en med Berga som centralort, den andra med Tuna som centralort. Kyrkan lades ungefär mittemellan de båda centralorterna, vid Lundby.

Mörkö kyrka i sin nuvarande form är ursprungligen uppförd i romansk stil, men idag återstår bara de västra murarna från den tiden. Det södra koret tillfogades under 1500-talet för att rymma riksrådet och amiralen Mauritz Sture. År 1788 tillbyggdes norra korsarmen och sakristian samtidigt som koret vidgades. Det runda Bondeska gravkoret från 1841 ger kyrkan dess särprägel. Klockbocken är från år 1747.

Kasholmens skans anlades 1623. Då byggdes även en militär flottbro över Pålundet vars rester troligen var skönjbara fortfarande vid 1800-talets

början. Den första Mörköbron byggdes öppningsbar år 1912, den nuvarande 1972.

Prästen C U Ekström som år 1828 gjorde en sockenbeskrivning över Mörkö socken berättar att vårsäden ofta drabbades av missväxt eftersom åkrarna som var dåligt dikade omges av höga berg varifrån betydande mängder vatten strömmade ned över åkrarna. Åkermarken brukades i tvåsäde och besåddes vartannat år med vårsäd och på en del av trädan odlades årligen lin, rovor, ärtor och potatis, ibland även korn, blandsäd eller havre. Råg var då den vanligaste grödan, vid sidan av vete, ärtor och korn. Under våren, då åkern skulle behövt beredning inför det kommande årets skörd, inträffade även den mest lönande tiden för fisket varför åkerbruket ofta försumrades.

*”Den åker som göds med fiskafjäll
Ger icke bröd till juleqväll”*

Agrarhistorisk markanvändning och markdisposition på Mörkö

Markanvändningen för bruksenheter i Mälardalen har under historisk tid utgjort tomt, åker, äng, betesmark och utmark.

By- och gårdstomt

Tomten, på vilken gårdarnas relativa innehav i byn ofta varit dokumenterat genom gårdstomternas relativa storlek, bär ofta ännu spår av att ha varit reglerad. Härav kommer uttrycket ”tomt är tegs moder”. Regleringen skedde ofta redan under medeltid och var ursprungligen direkt kopplad till gårdarnas relativa innehav i byns produktionsmark. Tomten har av praktiska skäl ofta en central placering i förhållande till byns övriga markslag. På Mörkö har det till varje by under historisk tid funnits en eller flera täppor för odling av hampa. Hampan användes troligen för tillverkning av rep. Det har även förekommit kål-, krydd- och humlegårdar. Bebyggelsens placering på tomten har delvis varit beroende av naturgeografiska förutsättningar, men även av att man inte ville ta mark man kunde använda till annat i anspråk för bebyggelsen. Det som utmärker bebyggelsen på Mörkö är att det på de gårdar som under historisk tid utgjort större byar, trots avhysningar, ödeläggelse och ihopslagningar av gårdar ännu finns spår av medeltida reglerade bytomter. Ett exempel är Tuna. Bebyggelsens placering kan även spegla förändringar som av olika anledningar skett sedan den medeltida regleringen. Viktiga lokaliseringsfaktorer för bebyggelsen har dels varit tillgången till dricksvatten för både folk och få, men även närheten till den arbetsintensiva och tidskrävande åkermarken eller fiskevattnet.

Vanligt förekommande, i synnerhet för byar och gårdar i skärgården, är att bebyggelse lägen övergivits och flyttats i samband med t ex brand, generationsskiften eller långt gånget förfall. Förflyttningen har ofta skett på grund av att strandförskjutningen gjort att skyddade hamnvikar successivt grundats upp och att avståndet till goda fiskevatten ökat och möjligheten till

vattenburna transporter försämrats. Flera byar och gårdar har av olika skäl avhysts eller ödelagts på Mörkö under historisk tid vilket torde ha att göra med framför allt ägandeformen. Brunna har avhysts. Där fanns endast ett bostadshus kvar på 1870-talet. Berga har flyttat. Skälby strax norr om Nora avhystes mellan 1692 och 1870-tal. Vreta på Eriksö avhystes före 1870-tal, men finns med på Rivells demonstrationskarta från år 1724.

Inägor

Åker- och ängsmark var under historisk tid de till ytan mest omfattande markslagen på inägorna. Åkern var vanligen indelad i två ungefär lika stora sårhågnade gårdar och brukades vanligen i tvåsåde/halvträda för att förhindra utarmning av jorden. De år åkermarken låg i träda beträddes den av byns boskap för att underlätta näringstillförseln eftersom gödselspridandet var en både nödvändig och betungande uppgift. Boskapen betade på återväxten, på åkerholmar och de långt mer förekommande dikesrenar som fanns kring varje åkervret innan man började täckdika åkermarken. Den mark som var mer genomsläpplig och inte innehöll så hög andel lera var ursprungligen den mest attraktiva för uppodling. Åkermarken brukades före 1800-talets mitt med redskapet årder eller trädesstock, som i första hand hade en ogräsbekämpande effekt. Åkermarken ärjades korsvis och ogrästtillväxten stördes. Jorden påverkades endast ytligt och på så sätt begränsades risken för uttorkning under regnfattiga vårar. På åkern odlades föda till folket, framförallt olika typer av spannmål.

Av sockenbeskrivningen från 1820-talet framgår att jordmänen huvudsakligen bestod av lera, med undantag för markerna kring Hörningsholm och Nygård där jorden innehåller mer sand och sk lättjord. Organiska jordarter eller sk djord är vanligt förekommande på södra delen av ön i landområden som uppgrundats relativt sent. Åkern brukades ännu på 1820-talet med årder, vilket överensstämmer med övriga regionen där plog med vändskiva introducerades med början vid de större jordbruken först under 1840-talet. Åkrarna gödslades vanligen i juli, men nytt vid den här tiden var att gödsla i samband med sådden av råg och vete och ärja ned utsädet samtidigt med gödseln. Därefter harvades och vältades jorden. Vårsåden såddes ofta i gräsbunden åker för att förhindra uttorkning. Potatis odlades i betydlig mängd, oftast i täppor på trädan nära bebyggelsen eller på sk plogland. Timotej såddes på svedjeland eller brända platser i ängar och gårdesbackar och krattades ned samtidigt som rågen. Såden skördades med lie, ärtorna rycktes upp för hand. Råg och vete sattes upp i runda stora skylar. Havren sattes på radskylar. På 1940-talet tillämpades 6-årig växtföljd och huvuddelen av åkermarken var täckdikad/rördikad.

Andelen åker på Mörkö var år 1885 30,8 %, år 1930 nästan lika stor 30,4 % och 1980 hade den minskat till 25,5 %. Procentandelen skog går under motsvarande period från 37,5 % upp till 42,2 %. Det speglar den gängse förändringen i länet även om Mörkö under den aktuella perioden kan sägas höra till de församlingar som har bibehållit en relativt hög andel åkermark.

Under 1900-talet kan man utläsa av publikationerna från Jordbruksräkningen (1944, 1951 och 1961) och senare Lantbruksräkningen (1971) från Statistiska Centralbyrån att antalet jordbruk minskat successivt. 1944 fanns 65 stycken jordbruk i församlingen och 1951 hade de antalet redan minskat till 46 stycken. 34 stycken fanns kvar i drift ytterligare tio år senare och 1971 fanns bara 24 stycken kvar. År 1999 fanns 12 lantbruksföretag i Mörkö församling och idag är de vara en handfull. Åkermarken har minskat i omfattning från 1601 hektar år 1944 till kring 1 400 hektar idag. På 1940-talet odlades främst slättervall, men andelen har minskat successivt sedan dess. Havre har under 1900-talet varit den mest odlade spannmålsgrödan. Antalet hästar har minskat drastiskt sedan 1944. Vid 1940-talets mitt fanns 200 hästar, i början av 1950-talet hade antalet minskat till 90 och 1961 fanns 30 hästar i socknen. År 1971 fanns det endast fyra hästar kvar och 1999 var de bara två. Antalet nötboskap har varit ganska konstant sedan 1940-talet kring 900 djur medan antalet får har varierat genom de senaste decennierna.

På varje helt hemman fanns på 1820-talet i genomsnitt 4 till 5 hästar, två par oxar, 8 till 10 kor, ungboskap, får och ett fåtal höns. Då det inte fanns någon kvarn på ön så krävdes häst till transporten av säd för malning. Även för att få fiskfångsten snabbt till staden för avsalu krävdes transport med hästar. Produktion av kalvar, fläsk och ost var mest lönsamt. Även ägg såldes. Svinen var i allmänhet större här än på annat håll, dels tack vare att de var av en speciell ras som fanns på Hörningsholm och dels tack vare god tillgång till foder i form av fiskavfall, ekollon och vildapel. Kalkoner, gäss och ankor fanns endast vid Hörningsholm och prästgården.

Ängsmarken var det markslag där man genom slätter och lövtäkt tog vinterfoder till boskapen. Efter att slättern som ofta genomfördes under en lång period under växtsäsongen var avklarad fram i augusti hämtades boskap från betesmarken och släpptes in i ängarna för att efterbeta marken. Ängen bestod av torrare hårdvall och/eller fuktigare och ofta mer högavkastande sidvall eller starrvall. Ängsmarken var ofta särhågnad och belägen lågt i landskapet längre bort ifrån bebyggelsen. Ängarnas avkastning styrde hur många djur man kunde hålla över vintern och därmed hur mycket gödsel man kunde använda till åkrarna och därav kommer uttrycket "äng är åkers moder". Inom byarna på Mörkö var det vanligt med sambruk av ängsmarken även efter att storskifte genomförts.

Relationen mellan åkerytan (antal tunnor) och ängens avkastning (antal lass hö) såsom den återges i textbeskrivningarna i det historiska storskaliga kartmaterialet visar indirekt vilken produktionsinriktning gårdarna och byarna haft. Har ängens avkastning varit omfattande i förhållande till åkerytan så har försörjningen varit mest beroende av animalieproduktion. Var åkerytan däremot större än antalet avkastade lass hö så var spannmålsproduktionen viktigare. Den generella förändringen över tid är att produktionen sedan förhistorisk tid successivt övergått från boskapsrelaterad produktion till produktion av brödsäd. På Mörkö var relationen mellan ytan

Årligen odlad åker och avkastningen hö, mätt i antal lass, i de flesta byar mellan ungefär 1 till 4 och 1 till 6 dvs att det brukades fyra till sex gånger mer äng än åker under historisk tid. Flera hemman hade därutöver även tillgång till hö på Kålsö vilket innebär att produktionen faktiskt var ännu mer inriktad på animalier och boskapsskötsel än vad som kan utläsas av källmaterialet för varje by för sig.

Hägnader

Av avgörande betydelse för att förstå den historiska markanvändningen och dess konsekvenser är fredningssystem och hägnader. Under historisk tid fram till 1800-talets mitt har marken varit fördelad mellan markslagen tomt, åker, äng, betesmark och skog. Marken har varit inhägnad och fredad beroende på hur den brukades. På bytomten kunde man i tomtavgränsningarna utläsa gårdarnas relativa innehav och skattekraft i byn, medan åkermarken ofta var särhägnad i två ungefär lika stora gårdar för att möjliggöra tvåsädesbruket. Ängsmarken var vanligen också särhägnad eftersom boskapen inte skulle ha tillgång till den marken förrän efter att slätter och hamling var avklarad. Mellan byarna förekom det ibland att man mellan angränsande åkerskiften inte hade särskild hägnad eftersom man samarbetade kring åkerbruket byar emellan. Det var underhållskrävande att vidmakthålla hägnader och därför försökte man minimera förekomsten av dessa så långt möjligt. Individualiseringen av brukandet av mark har ökat över tid och det var först efter skiftena som hägnader utanför tomtmark kom att sättas upp i ägogränser, snarare än i funktionella gränser. På Mörkö har det vanligaste hägnadsmaterialet varit trä och därför finns det inte så många visuella spår bevarade av äldre hägnadssystem. Vid Lavreten finns det dock trägårdesgårdar kvar, om än i dåligt skick.

Utmark

Ursprungligen betade boskapen på mark utanför inägorna, på utmarken. Boskapen var utestängd från åker och äng under större delen av växtsäsongen (undantaget trädesgårdet). Det var vanligt att boskap från flera byar betade tillsammans och vallades av ungdomar eller barn. Under 1800-talets omvandling av jordbruket introducerades växelbruk och vallodling vilket innebar att man för första gången började odla föda till boskapen på åkermarken. Ängen hade då spelat ut sin roll och odlades upp till åker. Allteftersom spannmålsproduktionens betydelse ökade minskade antalet djurbesättningar och istället för att hägna ut djuren hägnades de in i hagar på den forna utmarken. Skogens finansiella betydelse ökade också och att styra betet till vissa delar av utmarken genom att hägna bort de betande djuren från vissa områden så främjades tillväxten av träd.

Det var vanligt att man tog upp tillfälliga svedjor på utmarken. De var vanligen i bruk under bara en eller två säsonger, men tack vare förbränningen av grenar och löv samt i viss mån även röjgödslingseffekten (näringstillskott i marken genom förmultnande rötter) gav de en enorm avkastning.

Torp

Mellan åren 1756 och 1773 fanns elva båtsmanstorp på Mörkö. Dessa var Högtorp (Egelsvik, Skesa), Långvreten (Nöckna), Haxlöt (Lundby), Lustigstugan (Björkarö), Hästhagen (Ytterberga), Långhagen (Tuna), Lövstugan (Skesa), Klystorp (Nöckna), Råberg (Skesa), Långstorp (Sanda) samt ett namnlöst torp med okänt läge. På 1870-talet fanns åtta båtsmanstorp. Enligt beskrivningen till häradskartan fanns 10 ryttar-, soldat- och båtmanstorp i socknen vid sekelskiftet 1900.

Övrigt

Vid sekelskiftet 1900 fanns i socknen inte ett enda självägande skattehemman. Det fanns 35 $\frac{3}{4}$ frälsehemman och 1 $\frac{1}{2}$ kronohemman fördelade på 48 bebyggda brukningsdelar, därutöver 10 torplägenheter och 168 övriga bebyggda lägenheter.

Vid sekelskiftet fanns i socknen en ångsåg (vid Skanssundet), en väderkvarn (söder om Nora), ett tegelbruk (vid Skanssundet), fyra kalkugnar, ett mejeri (vid Idala), en poststation, en fyrinrättning, två färjeställen och fyra skolhus.

Socknens befolkning var år 1766 endast 561 personer. År 1826 hade antalet stigit till över 1000 personer och förblev så fram till 1860-talet. Idag ligger befolkningsantalet i socknen återigen kring ungefär 500 personer. Trenden på kort sikt är att befolkningen långsamt minskar. De senaste tjugo åren har dock befolkningen ökat något.

Ortnamn

Namnet Mörkö omnämns första gången år 1291 (SD 2, s.102) och skrevs då Myrky. Namnet betyder "den mörka" och kan anspela på hur man kunde uppfatta ön när man färdades vattenvägen förbi.

Den vanligaste namnformen på brukningsenheterna är korta företrädesvis naturbeskrivande namn såsom Berga, Botten, Eke, Håga, Kumla, Löten, Nora, Sanda, Skåra och Vreta. De kan i sin tur delas upp i namn som beskriver naturformationer och sådana som beskriver en företeelse som har anknytning till visst utnyttjande av mark.

Namnet Hörningsholm innehåller avdelningen – ing. Namn med slutledet *-inge* förknippas ofta med bebyggelseetablering redan under äldre järnålder. Det finns fem by-/gårdsnamn med slutledet *-sta* i undersökningsområdet som också brukar förknippas med etablering av bebyggelse under äldre järnålder. Sex namn har slutledet *-by*, enheter som vanligen har sina rötter i yngre järnålder.

Flera namn anspelar på det vattennära läget som de med slutleden *-ö* och *-vik*, som t ex Björkarö, Eriksö, Hornö, Långö, Axvik, Tokvik och Harburen som tidigare skrevs Harburö. Även namnet Klubben kan räknas hit.

Endast ett fåtal gårdsnamn har ändelsen *-torp*, som t ex Litseltorp, Uggeltorp och Åtorp.

Det förekommer nästan inga väderstrecksrelaterade ortnamn, vilket är relativt ovanligt. I det fall det förekommer har det sannolikt uppkommit vid delning av en ursprunglig brukningsenhet, Norrskåra och Söderskåra.

Det förekommer ett fåtal namn med slutleden *-boda* eller *-bol*, som vanligen brukar hänföras till etablering av permanent bosättning/bebyggelse under medeltid, Baggebol, Barkarboda, Eneboda och Klockarbol.

Ortnamn som avviker från ovannämnda mönster är Anklora och Fifång. Fifång eller Fifang är belagt redan omkring år 1300 och kommer av ett ord med innebörden "förvärv av gods eller pengar" enligt Lennart Moberg och syftar troligen på att det lönat sig att leta efter vrakgods från förlista fartyg på ön. Namnet Anklora är belagt först år 1575 men är inte behandlat i ortnamnlitteraturen. Namnelementet "lora" förekommer i hamn på sjöar och åar med betydelsen "den bullrande".

Ortnamnsforskare Ann-Christin Mattisson skriver att Hörningsholm nämns första gången i Arvid Trolles jordebok ca år 1500 och har sitt ursprung i en gård Simonsö, belägen på en udde ca 7½ km söder om nuvarande bebyggelse. Simonsö har tillhört folkungarna (SD 1690) och ägdes av släkten Örnfot under senare hälften av 1300-talet. Namnet Hörn går tillbaka på fornsvenskans Hyrn som betyder "den med horn försedda ön". Namnet syftar troligen på den spetsiga och höga berggudde som avslutar den forna ön i sydväst. Förleden i namnet Hörningsholm är troligen ett ortnamn Hyrninger, en ing-avdelning till ordet horn. Hörning(en) torde ursprungligen ha varit namnet på den udde som slottet ligger på och betyder "den med horn försedda udden" eller "uddan som karakteriseras av ett horn". Den troliga anledningen till att namnet Simonsö byttes ut mot Hörningsholm är att en ny slottsliknande byggnad uppfördes av Svante Nilsson på krönet av Hörning(en). Till det befintliga naturnamnet lades vid 1400-talets slut det då borgbetecknande *-holm*.

Några exempel på namn i socknen är Håga som är belagt i det medeltida källmaterialet första gången år 1331 och skrevs då "hwghom". Namnet innehåller ett ord som är besläktat med ordet "hög". Hosta skrevs "hossastum" år 1282. Förleden är inte tolkad. Förleden i Vickelby har ursprungligen varit Vekul- och anses betyda "sänka, fördjupning" eller "åkrök". Förleden i namnet Tegneby innehåller ett fornsvenskt ord med betydelsen "fri man, krigare", en man i kungens tjänst.

Mjölkviken (utanför Axvik) är ett vanligt marknamn i skärgården som indikerar betesdrift och att man färdats vattenvägen för att mjölka sina kor, får och getter och hämta hem mjölken ifrån betesmarkerna. Lammungen, Fårberget och Klövberget är exempel på andra platser med namn som indikerar att här har det bedrivits bete.

Exempel på namn på annan underlydande bebyggelse är t ex Skymtet eller Skymtstugan, Bakom, Busk, Målarstugan och Gumsekulla.

Historiskt kartmaterial

Då Mörkö i sin helhet under 1700- och 1800-talen tillhörde en ägare var det inte aktuellt att i någon högre utsträckning skifta marken till byarna här. Det förekommer endast en handfull skifteskartor, huvudparten tillkomna i samband med storskifte mellan åren 1782 och 1799. Endast en laga skifteskarta finns, för byn Egelsvik, som karterades år 1859.

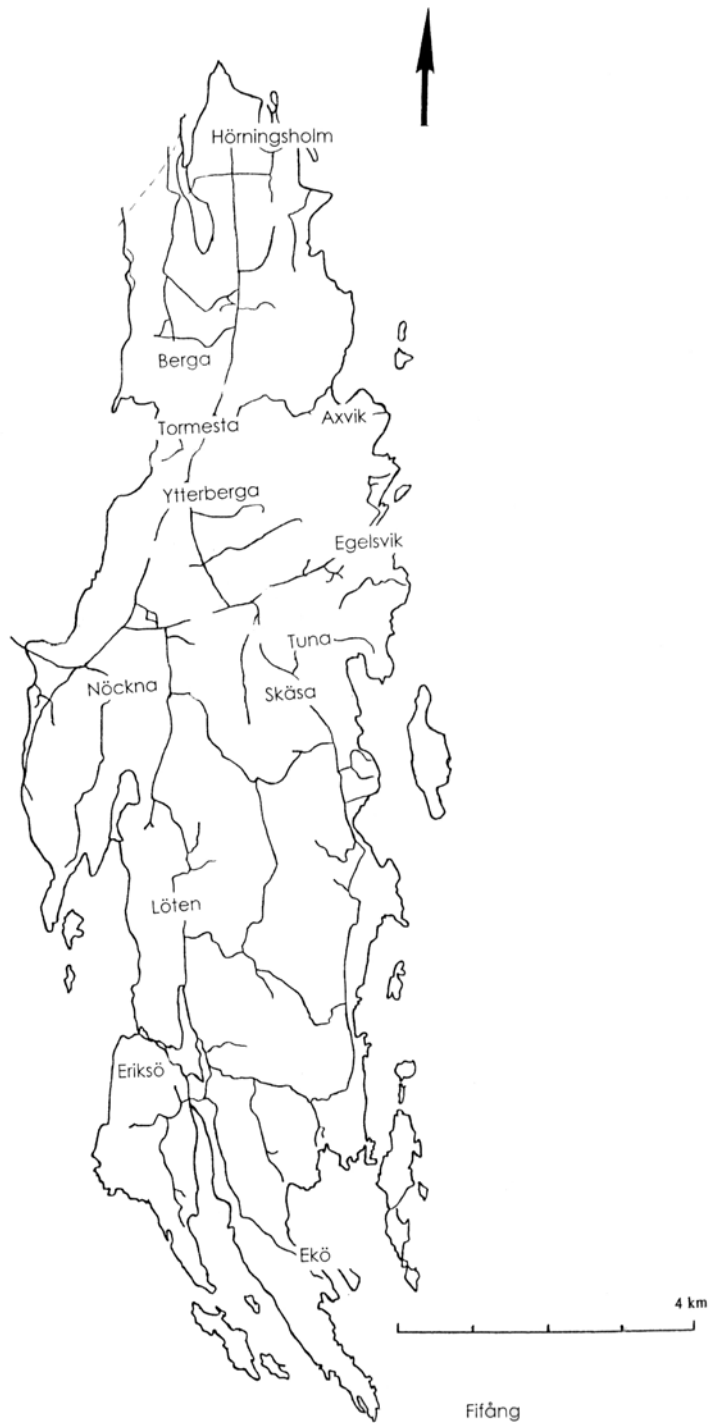
Det finns ingen äldre geometrisk jordebokskarta (1630-1650-talet) för någon av brukningsenheterna i socknen. Den äldsta storskaliga kartan är daterad år 1678 och omfattar Hörningsholms ägor. De relativt stora byarna Björkarö (5 gårdar) och Sanda (6 gårdar) och gården/torpet Solbacka belägna strax söder om Hörningsholm kartlades redan år 1685, Sanda by ytterligare en gång år 1689. De i övrigt äldsta storskaliga by-/gårdskartorna är daterade år 1690. Det finns skattdokumentationskartor gjorda för Eneboda by, Hammarby gård och Tegneby gård. 23 av de 55, eller över 40 % av brukningsenheterna i socknen saknar detaljerat historiskt kartmaterial. Den mest heltäckande karteringen gjordes dock år 1692, då 16 av brukningsenheterna kartlades av lantmätare Erik Nilsson Agner i samband med skattdokumentationsberedning.

En geografisk, mer översiktlig kartering över hela Hörningsholms godsinnehav i socknen gjordes år 1724 av lantmätare M.J Rivell och betecknas som demonstrationskarta. Även storskaliga avmätningar företogs år 1724 för fyra enheter; Axvik, Eke, Hörningsholm och Löten. Storskiftesreformen fick inte något större genomslag i socknen. Endast sex enheter har storskiftats och i de flesta fallen (fyra) har endast åkern skiftats. I ett fall har inägorna skiftats (Nöckna) och i ett fall har alla marker storskiftats (Egelsvik). Laga skifte är genomfört på Egelsvik.

Fördjupad beskrivning av ett antal brukningsenheter

Nedan beskrivs ett urval byar och gårdar på Mörkö med utgångspunkt i studier av det historiska storskaliga kartmaterialet. Urvalet har styrts av

vilket kartmaterial som funnits tillgängligt digitalt. Det kan trots det sägas vara representativt för hela socknen, med spridning både geografiskt, storleksmässigt och avseende ägande och urvalet utgör dessutom tillräckligt många enheter för att dra vissa generella slutsatser om områdets kulturhistoriska betydelsebärare.

Figur 2. Översiktskarta över Mörkö och de enheter som beskrivs nedan. Fifång ligger längre söderut.

Berga

Berga är beläget på norra delen av Mörkö, alldeles intill vägen upp mot Hörningsholm, ca 2½ kilometer norr om kyrkan och en kilometer söder om byn Sanda. Byn ligger i övergången mellan det låglänta, lerdominerade slättlandskapet på norra delen av ön och det småbrutna sprickdalslandskapet där moränhöjder och det prekambriskas urberget går i dagen i långsmala stråk söder därom. De högsta partierna sträcker sig upp mot 30 meter över havet. En mindre del av Brunna gamla tomt ligger på en höjd som sträcker sig upp mot 40 meter över havet.

Namnet är ett typiskt naturnamn som beskriver naturens dominerande karaktär i bebyggelsens närmaste omgivning. På 1724 års demonstrationskarta över socknen benämndes bebyggelsen här Överberga.

Enligt uppgift i fornminnesregistret försvann bebyggelsen vid Berga gamla tomt år 1941-42 eftersom det behövdes bränsle för kalktillverkningen på Oaxen. Även byggnaderna på Brunna gamla bytomt gick samma öde tillmötes. Mellan nuvarande Berga bytomt och Brunna avhysta bytomt finns ett gravfält med ca 65 synliga anläggningar, varav kring 60 stensättningar och 4 rösen. Gravfältet indikerar att det på platsen sannolikt finns kontinuitet i bosättning sedan åtminstone yngre järnålder. Berga undgick ryssarnas härjningar 1719.

Berga storskiftades år 1786 (C54-6:1) av lantmätare Denis Chenon och bestod då av 1½ mantal frälse som brukades av tre åbor. Södergården brukades av Olof Ersson, Mellangården av nämndeman Lars Olofsson och Norrgården av Per Larsson. Enligt mantals- och husförhörslängder från 1760-talet beboddes byn av kring 30 personer. På storskifteskartan framgår det äldre läget för bytomten, uppdelad på två skilda platser, men inte placering och förekomst av enskilda byggnader. Huvuddelen av åkermarken som angavs vara av 3:e och 4:e graderna, var belägen i den VSV-ONODalgången söder om bytomten på ömse sidor om vägen, men byns invånare brukade även åker i den betydligt smalare dalgången norr om bytomten. Åkermarken bestod av blockformiga tegar, avgränsade av diken. Åkermarken var indelad i två stora gårdar och tre särhägnade åkervretar. Byns hagmark var belägen sydost om åkermarken, men är inte karterad. På flera platser i anslutning till byns åkermark fanns särhägnade små kalvhagar, i anslutning till den norra gårdstomten men även nära ägogränserna mot Kumla i söder, Brunna i väster och Solbacka i norr.

Berga delade år 1724 äng med Kumla enligt en geometrisk avmätning över Axvik.

Berga gård valdes ut som "Radiogården" där verksamheten följdes i en serie tematiska radioprogram som finns bevarade. Dessa program ger god inblick i hur livet på en lantgård kunde gestalta sig vid 1900-talets mitt.

Tormesta

Tormesta är beläget på norra delen av Mörkö, knappt två kilometer norr om kyrkan. Namnet är belagt år 1291 (thormunzstæ). Förleden innehåller mansnamnet Thormund och efterledet är *-sta* och namnet kan tolkas som stället där Thormund bodde.

På Stegelbacken strax nordost om gårdstomten finns ett gravfält med sju gravar, varav fem stensättningar och två högar. Gravarnas form antyder en datering till yngre järnålder. Eventuellt kan detta gravfält indikera kontinuitet i nuvarande bebyggelseläge för Tormesta gård. Det finns även tre enstaka fornlämningar på udden väster om Tormesta hage som vetter ut mot Tormestaviken.

Vid tiden för storskifte år 1786 brukades Tormesta av två åbor, Anders Ersson och Eric Larsson. Åkermarken angav lantmätaren i storskiftesakten (C54-47:1) som bestående av god och välbrukad lera och lättjord av 2:a och 3:e graderna. Åkermarken brukades i tvåsåde och var särhägnad i två gårderna, Östra gårdet som även kallades Lillgårdet och det Västra gårdet som också benämndes Storgärdet. Ytan årligen besädd åkermark var lika fördelad mellan de två åborna, i Lillgårdet hade respektive brukare 7 tunnland och 2 kappland och i Storgärdet 8 tunnland och 13½ kappland. Ängsmarken och betesmarken är inte karterad och det finns ingen uppgift om antalet lass hö eller var ängsmarken var belägen. Det finns heller ingen uppgift om byn hade tillgång till skog.

Norr om bytomten fanns en rektangulär inhägnad som var planterad med träd.

I närheten av gården finns enligt fornminnesregistret befästningsanläggningar, vallgravar och skyttevärn samt rester av en stenmur. Lämningarna vetter ut mot viken i öster och är strategiskt placerade med tanke på risken för fientliga angrepp från sjön.

Axvik

Gården Axvik är belägen på östra delen av Mörkö. Det finns inga registrerade gravar i anslutning till bebyggelseläget vilket indikerar att bebyggelseläget sannolikt inte har förhistoriskt ursprung. Det ligger dock en mindre fornborg på krönet av Borgberget sydost om gårdsläget som är tydligt exponerad mot nordväst. Fornborgen som ligger mellan 40 och 45 meter över havet visar platsens strategiska läge intill den sedan länge uppgrundade vattenleden i dalgången mellan Axviken, socknens centrala del och vidare söderut förbi Tegneby, den numera avhysta bytomten Skälby och Nora. Dalgången avgränsade under förhistorisk tid öarna Myrkwa i norr och den betydligt större ön Hornö i söder.

Namnet är sammansatt av förledet och Ax- efterledet *-vik*. Det äldsta belägget för namnet finns i jordeboksutdragen för Hölebo härad år 1559 då namnet skrevs Axeuick. Någon tolkning av namnet har dock inte gjorts.

Axvik brändes av ryssarna år 1719.

År 1724 (C 54-3:1) gjorde lantmätare Mårten Johan Rivell en geometrisk avmätning av gården. Axvik var då en ensamgård bestående av $\frac{1}{4}$ mantal frälse som, liksom Solbacka tillhörde baron och generaladjutant Lennart Ribbing. Det årliga utsädet var knappt 5 tunnor och ängen gav nästan 19 lass hö. Det fanns två hagar med gott bete och lövskog till gården vilka kunde föda fyra nöt. Bete bedrevs även på skogen som delades med grannarna Ytterberga i sydväst och Kumla i väster. Det angavs dock som nödtorftigt. Fiske bedrevs till gårdens husbehov i Himmersjön, vilket motsvarar dagens Himmerfjärden. Öster om och alldeles intill gården fanns en humlegård med 100 stänger.

På 1920-talet såldes gödkalvar i Södertälje, liksom bär, svamp, smör och vispar. På 1940-talet omfattade gården 15 $\frac{1}{2}$ hektar, varav 14 hektar åker. På gården fanns en djurbesättning med 2 hästar, 7 kor, 2 ungnöt, 1 tjur, 2 svin och 25 höns.

Ytterberga

Bebyggelsen vid Ytterberga har liksom Berga eller Överberga fått sitt namn av den naturligt bergiga omgivningen, och förledet Ytter- kommer av att bebyggelsen här ligger längre utåt skärgården i förhållande till Berga. Liknande namnformer är vanliga i den här delen av länet och återfinns t ex i sockennamnen Över- och Ytterjärna, Över- och Ytterenhörna.

Strax nordost om bytomten finns ett gravfält (Raä 86) som numera genom en väg är uppdelat i två delar. På höjden väster om vägen finns 35 anläggningar varav 5 övertorvade högar och ca 30 runda, övertorvade stensättningar. Öster om vägen ligger ytterligare ca 15 anläggningar, varav en hög med mittgrop och ca 14 runda övertorvade stensättningar. Väster om bytomten finns dessutom ett område med sentida terrasser och stensättningsliknande lämningar (Raä 89, 90). Höggravar och flacka runda stensättningar som är belägna i direkt anslutning till en historisk bytomt dateras vanligen till senare delen av järnåldern.

År 1700 gjordes en geometrisk avmätning (C54-53:1) av all mark till Ytterberga gård av lantmätare Erik Nilsson Agner, från inägorna i väster till utmarken fram till stranden i väster. Ytterberga gård bestod av ett helt hemman som Sigismund Banér avstått till kronan år 1699. Av textbeskrivningen framgår att både byggnaderna och markerna var välhävdade. Åkern som var indelad i ett särhägnat åkergräde, ett åkergräde i lag med intilliggande gård Barkarbo och en särhägnad åkervret. Åkermarken var relativt högt avkastande, mellan 5:e och 6:e kornet, men tillväxten besvärades av att det ansamlades vatten från omgivande berg. Det årliga utsädet beräknades till knappt 9 tunnor. Höet delades mellan Ytterberga och Barkarbo, varav Barkarbo tog en femtedel. Barkarbo uppges ha byggts upp på en skatteutjord tillhörig Lundby 16 år tidigare. Enligt åbon avkastade ängsmarken årligen 30 lass hö, men lantmätaren kom fram till att ängarna sammanlagt avkastade 49 och $\frac{13}{28}$ lass hö, varav Ytterberga hade rätt till

drygt 39 lass. Ängarna var fördelade på flera särhågnade ängsgården i dalgången norr om åkermarken, utmed gränsen mot Kumla och vid Axviken. Ytterberga betesmark och utmark var belägen längs höjdryggen nordost om inågorna.

På utmarken låg backstugan Skymtet, utan egen åkermark nära ägogränsen mot Lundby i söder och Båtsmansstugan i direkt anslutning till åkervreten, vari en åkerlapp var särhågnad för båtsmannens odling.

På 1940-talet bestod Ytterberga av 39 hektar mark, varav 34 hektar åker. Två hektar benämndes kultiverad betesmark. Åkermarken var täckdikad och brukades i 6-årig växtföljd. Djurbesättningen bestod av 4 hästar och två unghästar, 14 kor, 4 ungnöt, 1 tjur, två svin och ett tjugotal höns.

Egelsvik

Det äldsta skriftliga belägget för Egelsvik är "yghylswik" år 1382. Förledet ska förknippas med ordet "igel". Väster om det nuvarande gårdsläget, men även nära läget för Hosta bebyggelse, finns ett gravfält (Raä 117) med ca 25 runda, övertorvade stensättningar. Gravarnas former indikerar en datering till senare delen av järnåldern. Enligt fornminnesregistret har gravfältet använts som soptipp. Den norra delen av Kalkberget har använts för kalkbrott och på udden ut mot ön Egelsholm har det funnits ett kalkbruk (Raä 158) med en kalkugn och en husgrund bevarad.

Egelsvik storskiftades år 1799 av lantmätare Denis Chenon. Byn bestod av två halva hemman som beboddes av tre åbor, men ägdes av kammarherren greve Nils Bonde. 3/8 brukades av Lars Persson, en lika stor del utgjorde skattefrälse och brukades av Anders Jansson och slutligen fanns ytterligare 1/4 skattefrälse som brukades av Anders Larsson. Åkern skiftades och delades upp mellan de tre åborna, men ängsmarken förblev enligt önskemål brukad i "hopslätter och tegebrott". Intill bytomten fanns både kalvtomter, hampeland och "potatoesland". Det årliga utsädet spannmål uppgick till knappt 6 tunnor, medan ängarnas yta beräknades till mer än 70 tunnor. Ängarna var fördelade i fem särhågnade ängsgården, Byängen, Sjöängen, Östra Utängen, Nedra Utängen och en ängstappa utan namn. Norr om dalgången med ängsmarken låg det långsträckta och branta Kalkberget.

Egelsvik är den enda byn på Mörkö som laga skiftats. Skiftet genomfördes år 1859. År 1884 fanns 6 delägare till Egelsvik. Vid sekelskiftet 1900 fanns här fem bebyggda brukningsdelar, ett torp, sju övriga bebyggda lägenheter och ett kalkbruk.

På 1940-talet bestod Egelsvik av 38,2 hektar mark, varav 20 hektar åker, 14 hektar skog och 4,2 hektar övrig mark. Åkermarken var rördikad. Djurbesättningen bestod av 2 höstar, 12 kor, 4-5 ungnöt och ca 60 höns. Egelsvik ägdes av C.R.E Jonsson i Södertälje sedan 1941 och brukades av arrendatorer. På ägorna har det funnits en liten stuga på Lillbacken kallad Mor Kristins stuga efter sin senaste invånare. Den är riven.

På Egelsviks mark har det funnits ett kalkbrott. Kalkberget ska skyddas som naturreservat.

Egelsvik tillhör en av de få byar på Mörkö som har fastställda ägo gränser. Till skillnad från på de flesta andra platser på Mörkö har det i sen tid på ett tjugotal platser styckats tomter och byggts spridda enbostadshus, både i anslutning till brukningscentrum, söder om Backen och norr om Kalkberget.

Tuna

Tuna har under historisk tid varit en av de största byarna på Mörkö. Idag är det den brukningsenhet som förutom Hörningsholm disponerar mest jordbruksmark.

På backarna intill Tuna bytomt finns tre registrerade fasta fornlämningslokaler, Raä 103, 104 och 105. De utgör, söderifrån, (Raä 103) två övertorvade högar varav en är 6 meter i diameter, den andra 8 meter i diameter. Den större högen har kantkedja i söder. Vidare norrut finns ytterligare tre övertorvade högar (Raä 104) varav den minsta är 6 meter i diameter, den största dubbelt så stor. Högarna är övervuxna av slånbuskage. Nordväst om ekonomibygnaderna ligger en rund, övertorvad stensättning (Raä 105) 4-5 meter i diameter och 3 dm hög. Gravarnas placering, i direkt anslutning till bytomten och dess yttre former tyder på att de är tillkomna under senare delen av järnåldern (vikingatid).

Bebyggelse lägen med benämningen Tuna har inte sällan haft en speciell funktion som namn på centralorter i den förhistoriska samhällsorganisationen. De anses uppkomna under äldre järnålder. Att det är fråga om en sådan plats här på Mörkö, och inte bara en benämning på en inhägnad plats, stärks av närheten till en naturlig hamn ut mot farleden i öster. Även förekomsten av ett annat närbeläget bebyggelse läge med namnet Tegneby, som står för en krigar funktion i en sådan samhällsorganisation stärker denna tolkning. Svennewall har för Sörmlands Tunaorter visat att läget betingats av närhet till vatten och goda kommunikationer, vilket han tolkar som att Tunaorter fungerat som samlingsplatser för folkupp båd och som uppläggningsplatser för skepp.

Tuna är relativt lågt beläget på Mörkö s östsida, men på en utpräglad strategisk och från sjösidan väl skyddad plats i anslutning till numera uppgrundade vikar.

Tuna är en av de få brukningsenheter på Mörkö vars åkermark har storskiftats. Skiftet skedde år 1789 och resulterade i en karta (C54-49:1) som visar att det fanns fyra frälsehemman i byn. Bytomten var tydligt reglerad, belägen på rad utmed byvägen. Gårdarna Norrgården, Mellangården, Nästgården och Södra gården var lika stora. På bytomten fanns vid tiden för skiftet även en backstuga. Till varje hemman fanns förutom hustomt även kål- och hamptäppa, samt kalvtomt. Det årliga utsädet uppgick till 6 tunnland och 10 5/8 kappland vardera. Bland intressanta marknamn kan nämnas Nästäppan, Löttäppan och "Mjölksjörseltäppan".

Figur 3. De reglerade gårdstomterna utmed byvägen i Tuna by år 1789.

På 1940-talet bestod Tuna av 94 ½ hektar mark, varav 80 hektar åker. Det fanns även 12 ½ hektar kultiverad betesmark och två hektar övrig mark. Åkern brukades i 6-årig växtföljd. Djurbesättningen bestod av 5 ardennerhästar, 30 kor, svin till husbehov samt ett trettiotal höns.

Nöckna

På impedimentet norr om Nöckna bytomt finns ett relativt stort gravfält (Raä 110) med ca 80 anläggningar. De utgör 15 övertorvade högar och ca 65 runda, övertorvade stensättningar, vilka registrerades vid inventeringen år 1958. Vid revideringsinventeringen år 1979 kunde endast ett femtiotal anläggningar återfinnas, eftersom den södra delen av impedimentet var helt överväxt av ogenomtränglig slånbärs- och nyponvegetation. På krönet av åkerholmen nordost om gravfältet finns ytterligare en grav (Raä 109), en rund övertorvad stensättning.

Bebyggelseläget för Nöckna ligger på norra delen av den forna ön Nyckenö på en höjd av ca 30 meter över havet exponerat mot norr och den forna vattenleden mellan Nyckenö och Myrkwa. Bybebyggelsen var belägen på två olika platser, dels fanns en gård centralt belägen i förhållande till byns åkermark medan övriga hemman var belägna mellan Nöckna inägor och den gemensamma utmarken till Nöckna och Nygård.

Nöckna skrevs "nykne" år 1381. Det är oklart hur namnet ska tolkas.

Ett hemman i Nöckna samt Nygård ska enligt köpebrev i Hörningsholms arkiv ha sålts 1626 av Gabriel Eriksson Oxenstierna till Anna Margareta Sture som fick fastebrev på detta hemman år 1635.

Då byns åkermark kartlades för storskifte år 1782-86 (C54-37:1) bestod byn av fyra hela eller åtta halva hemman som brukades av åtta åbor, Nedergården, Norrgården, Mellangården och Södergården. På ägorna fanns även ett båtsmanstorp, ett dagsverkstorp under Hörningsholm benämnt Busktorpet samt Pålsundstorp som också löd under sätesgården. I förlängningen av Norrsängen, på udden i Norbofjärden i norr fanns en vaktstuga. På kartan kan man även utläsa att Tullgarns tegelbruk var beläget vid färjestället på andra sidan Pålsundet.

Åkermarken som brukades i tvåsåde var indelad i två särhågnade gårdar. Det årliga utsädet för respektive brukare var efter storskiftet 5 tunnland och 15 5/16 kappland. Ängen var dels belägen i nordvästra delen av ägorna, intill strandkanten i väster och dels mot gränsen till den dåvarande prästgården Botten i sydost. Dess avkastning var ungefär 18 lass hö per brukare.

De fyra gårdarna slogs i slutet av 1920- eller i början av 1930-talet ihop till en enda gård. Det har funnits en arbetarbostad med 6 lägenheter på Nöckna.

På 1940-talet bestod Nöckna av 121 hektar mark, varav 96 hektar åker och 25 hektar kultiverad betesmark. Djurbesättningen bestod av 5 vuxna och två unga ardennerhästar, 40 kor, 20 ungnöt, ett svin och 50 höns. Arrendet togs över 1947 av lantmästare Erik Jansson.

Skäsa

Skäsa skrevs "skædhusa" år 1441 och "skædhusum" år 1447. Efterleden är "hus", förleden "sked" kan tolkas antingen som ledungsskepp eller som "något som avskiljer". Byn ligger alldeles söder om Tuna nära Tunaviken i öster och kan ha haft stor betydelse som samlingsplats för ledungens skepp under förhistorisk tid. Direkt intill Skäsa bebyggelse finns inga kända fasta fornlämningar, men på konceptkartan till häradskartan finns en anmärkning om förekomst av "skelett" intill Lisstorp i söder på en plats som inte finns registrerad i fornlämningsregistret. Mellan Lisstorp och Skäsa, öster om vägen finns en skålgropsförekomst i håll på en svag höjd exponerad ut mot Tunaviken.

Byn karterades två gånger år 1692 och storskiftades ganska sent, år 1813 (C54-41:1). Vid 1800-talets början fanns det två lika stora gårdar i byn, Nedergården och Oppgården som både ägdes av greve Nils Bonde. Sedan 1724 delades ägorna lika utom de sk slåhagarna där gårdarna av ålder brukat var sin och Skälby utjord som brukades enskilt av Oppgården. Nedergården bestod av ½ mantal frälse, Oppgården av ½ mantal skattefrälse. Av övrig bebyggelse omnämns i kartans textbeskrivning en backstuga i Björkhagen. Man bedrev lövtäkt och hade särskilt hampland.

Löten och Kålsö

Namnet Löten betyder "betesmarken" eller "sluttningen" och kommer troligen av den funktion som markerna kring gården haft. Markerna kring gården är relativt låglänta.

Lantmätare Mårten Johan Rivell gjorde en geometrisk avmätning år 1724 (C54-31:1) av Lötens ensamgård med tillhörande åkermark och ängsmarken på Kålsö. Gården tillhörde Hörningsholm och var värderad till $\frac{1}{4}$ mantal frälse. Åkermarken bestod till övervägande delen av al- och granlerjord och en mindre del utgjorde mo- och örjord. Det årliga utsädet var drygt 3 tunnor. Den ängsmark som hörde till Lötens gård var relativt omfattande, bestod av sidvall och sältingsvall varav sidvallsängen var den bördigaste. Sammanlagt kunde drygt 19 lass skördas årligen. Fisket anges som ymnigt till husbehov. Skog och mulbete fanns på allmanningen.

Kålsö nämner lantmätaren speciellt där det fanns 84 tunnland bördig sidvallsäng med ek- al- och hasselskog som årligen avkastade 168 lass hö. Dessutom fanns där $14\frac{1}{2}$ tunnland sältingsvall med bladvass och 19 tunnland mer stenig mark med små grässlättar ibland. I denna äng hade åtskilliga hemman och torp på Mörkö några "slätterparker", överlämnade till åborna av grevskapet pga deras annars knappa höskörd. Även fisket kring Kålsön delades av flera.

På 1940-talet omfattade gården $72\frac{1}{2}$ hektar mark, varav 65 hektar åker och $7\frac{1}{2}$ hektar hagmark. Åkermarken var delvis täckdikad och låg i 6-årig växtföljd. Djurbesättningen bestod av 3 hästar och två unghästar (ardenner), 20 kor, 13 ungnöt, 1 tjur och 6 svin. Bröderna Johansson tog över arrendet år 1942. Vid den här tiden var ungefär 20 personer årligen sysselsatta på gården, städslade ett år åt gången vilket medförde en otroligt hög omsättning på arbetskraften här. Den nuvarande arrendatorn har arrenderat gården sedan 1968.

Eriksö

På Eriksö finns ett fåtal registrerade fornlämningar. Vreta gamla tomt (RAÄ 134) ligger strax söder om Fridhem på ett impediment helt omgivet av åker. På västra delen av ön finns bebyggelselämningar efter torpet Grönvik (RAÄ 139) bestående av två husgrunder och en källargrund med stensatta väggar. Det finns även en husgrund vid Kättsö. Öns högsta delar når strax över 35 meter över havet, men det finns inga lämningar som tyder på etablering av bebyggelse före medeltid.

År 1773 gjorde lantmätare Johan Zetterberg en skattläggningsberedning (C54-15:1) av två ängar under Tullgarn och de fem brukningsenheterna på Eriksö. Kietsö och Grönvik var då ännu oskattlagda. Övriga gårdar/torp var Harburen, Wretan, Eriksö och Gullberg. Till Eriksö fanns både kryddgård, kål- och hampland. På kalvtomten fanns gott bete för 2-3 kalvar. Grönvik anges 1773 som ett nybygge som utnyttjades som skogvaktarboställe.

Enligt Södermanlands läns kalender från 1884 bestod Eriksö och Vreta då av 156 hektar mark, varav 30 hektar åker, 5 hektar äng och 121 hektar skog och hagmark.

År 1889 bestod Eriksö gård av mellan 30 och 40 tunnland mark. Det fanns 10 kor, två kvigor, 1 tjur, 2 par oxar och en häst. All säd skars fortfarande med lie, men det fanns en slåttermaskin som fem bönder hade i bolag. Eriksö arrenderades från 1901 av August Pettersson, fd rättare på Hörningsholm och 1961 blev Eriksö sommarställe.

På 1940-talet bestod Eriksö och Vreta av 23,2 hektar mark, varav 15 hektar åker och 8,2 hektar hag- och betesmark. Åkermarken var delvis täckdikad och låg i 6-årig växtföljd. Djurbesättningen bestod av 2 hästar, 7 kor och 1 tjur.

Ekö

År 1642 omtalas en Erik i Eke. Det är det äldsta skriftliga belägget för gården. Den geometriska avmätning som lantmätare Rivell gjorde år 1724 (C54-12:1) anger att gården då bestod av $\frac{1}{4}$ frälse, "uti Skiärbygden beläget". Det tillhörde Generaladjutant Baron Lennart Ribbing som inför uppmätningen ansökt om förmedling av mantalet. Åkermarken bestod av ahl- och sjölerjord och brukades i tvåsäde. Årligen besåddes 3 tunnland åker. Ängsmarken avkastade årligen knappt 20 lass hö. Skog och mulbete fanns det ymnigt på allmanningen och fisk fanns både sommar och vinter i Himmerfjärden.

I annat källmaterial omtalas att Eke är känt för stora barnaskaror och hög barnadödlighet under historisk tid.

På 1940-talet bestod Ekö av 15 $\frac{1}{2}$ hektar mark, varav 11 hektar åker, 4 $\frac{1}{2}$ hektar hag- och betesmark. Djurbesättningen bestod av 2 hästar, 1 unghäst, 6 kor och två ungnöt samt svin och höns till husbehov. Fisket hade stor betydelse för försörjningen.

Ekö brukades till för några år sedan av den siste jordbrukaren i socknen som vid sidan av jordbruket också bedrev fiske för sin försörjning. Gården brukas än idag.

Fifång

År 1635 och 1642 omnämns en Jöns i Fifång. Namnet Fifång eller Fifang är belagt redan omkring år 1300 och kommer av ett ord med innebörden "förvärv av gods eller pengar" enligt Lennart Moberg och syftar troligen på att det lönat sig att leta efter vrakgods från förlista fartyg på ön.

Ön med tillhörande holmar och klubbar kartlades i samband med skattläggning av Tullgarns rå- och rörfrälsehemman under sommaren år 1773 (C54-16:1). I textbeskrivningen till kartan framgår att bl a Fifång då övergått till Kronan. Åkermarken bestod av sjölera samt ör (grus) och jäsjord, det årliga utsädet var 1 tunna och 2 kappland. Ängsmarken, som fanns både

på Fifång och på flera kringliggande mindre öar, gav ungefär 5 lass hö varje år. Småöarna runt Fifång användes både som ängsholmar och för bete. Wattuklubbar kunde exempelvis föda 1-2 får under någon tid. På Fifång fanns en sk lishumlegård i Sköthagen med högst 30 stänger. Skogen nyttjades och fredades till Tullgarns gårdsbehov. Det räckte till nödortfigt byggnings- och stängningsvirke samt ved för hemmanet på Fifång.

På öns östra sida, strax söder om Kaxudden finns en sk offerkälla. 1976 tömdes den på sitt innehåll varvid man hittade mynt från 1600- och 1700-talen. På ön finns även en pestkyrkogård.

Hörningsholm

På platsen där Hörningsholms slott är beläget idag har det funnits en högmedeltida borg, uppförd av släkten Sture. Den nuvarande slottsbyggnaden är uppförd på 1700-talet och ritad av Carl Hårleman. I arvet efter Karl Ulfsson (1260-tal) ingick två självständiga gårdar – Hyrn och Simonsö. Simonsö delades upp på 1300-talet. Hyrn omtalas första gången år 1268 då en arvsnämnd sammanträdde på gården rörande Karl Ulfssons donationer. Ortnamnsforskare Mattisson menar dock att detta Hyrn ska hänföras till Aspö och inte har någonting med Hörningsholm att göra. Erengisle Nilsson stod som ägare till Hörningsholm då han avled år 1469, därefter vandrade gården/godset i ett flertal frälseläkters ägo innan det år 1746 köptes av landshövding greve Nils Bonde i vars släkts ägo godset fortfarande befinner sig. År 1750 gjordes godset till fideikommiss.

År 1638 anlades en geometrisk blomsterträdgård invid slottet. Slottet, liksom nästan all annan bebyggelse i socknen, brändes av ryssarna år 1719.

1724 års karta över Hörningsholm (C54-24:1) omfattar endast en del av Rivells småskaliga demonstrationskarta och ger en överblick över vilken mark som då brukades av huvudgården.

I maj år 1799 karterades Hörningsholms ägor mer detaljerat av lantmätare Denis Chenon (C54-24:2). Det primära syftet med karteringen var att få en jämn fördelning av mängden åker som skulle brukas varje år. Vi uppmätningen konstaterade lantmätaren att åkerytan som tillhörde Sanda var mindre än den som tillhörde huvudgården Hörningsholm varför en del överfördes till Sanda. Det fanns sammanlagt drygt 212 tunnland åker fördelade på fem olika gårdar. Åkermarken bestod av god lera och bitvis förekom sandmylla. Lantmätaren passade även på att mäta in den angränsande ängsmarken i Fruängen, Lafsängen och Röhagen. Förutom åker och äng karterades även trädgården som angavs som vacker med många bärande fruktträd, djurgården, där det på sidländ mark som betades växte ekskog, en humlegård och två små ruddammar. Lantmätaren har även noterat förekomsten av en varggrop.

Det berättas att Sanda, som bestod av tre hela mantal, i senare tid hade blivit raserat.

År 1884 bestod Hörningsholm enligt Södermanlands läns kalender av 9 650 hektar mark, varav 3 700 hektar åker, 200 hektar äng och 5 750 hektar skog och hagmark.

Litteratur- och källförteckning

Ahlenius och Kempe. Sverige, del 4. Svealand. Uppsala 1909.

Almquist, J A Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden, del I och II. Nyköpings län och livgedingets Södermanlandsdel. Stockholm 1935.

Boëthius, U. Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län. Uddevalla 1980.

Bodin-Dalman, K. Förändringar i markanvändning och bebyggelse runt Egelsvik, Tuna, Örsta och Tunanäs på Mörkö under 1900-talet. Natur- och kulturgeografiska institutionerna, Stockholms universitet, VT 1999.

Desax, M. En uppföljning av Södertälje kommuns ängs- och hagmarksinventering. Södertälje kommun, Miljö och stadsbyggnadskontoret, 2000.

Edberg, R., Lindström, M., Rönby, J. Pålsundet. Arkeologiska studier av en sörmländsk kustmiljö. Runius & Co förlag. Stockholm 2001.

Ekström, C U. 1828. Mörkö socken. Sörmländska handlingar nr 26. Nyköping 1969.

Gelotte, G. 1999. Kulturmiljöer i Södertälje. Kulturmiljövårdsprogram för Södertälje kommun.

Historiskt geografiskt lexikon öfver Sverige. Stockholm 1859.

Hölö Mörkö hembygdsförening, Alfons Davidsson berättar om Mörkö – utskrift av bandupptagningar gjorda på Vidarkliniken i Järna under september-oktober 2001. 2002.

Hölö Mörkö hembygdsförening, otryckt material rörande boställen.

Mattisson, A-C. Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på –holm. Uppsala 1986

Odlingsbygd i Stockholms län, del 1 och 2. Länsstyrelsen i Stockholms län. Stockholm 1993.

Ohlberger, B. Stenarna kan tala. Mörkö's fornborgar – funktion och mening. C-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet, HT 1998.

Ortnamnsarkivet i Uppsala, Kristina Neumüller, m fl.

Pålsundet – sundet som skiljer Mörkö från övriga Sverige. En hembygdshistorisk tillbakablick, Hölö Mörkö hembygdsförening. 2 upplagan, 2002.

Slott och herresäten, Södermanland del 1. Malmö 1968.

Sundbäck, A. & Wernerson, L. 1992. Mörkö ett riksintresse för kulturmiljövärden, Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet. 1992.

Svenska orter, ortnamnsbeskrivning L-Ö, del 3. Stockholm 1934.

Svenskt ortnamnslexikon. Red. Mats Wahlberg, Uppsala 2003.

Sörenson, U. Nya vägvisaren till kulturen i Stockholms län. 1999.

Wernerson, Lars. En bebyggelsearkeologisk studie av Mörkö socken. Uppsats i påbyggnadskurs. Institutionen för arkeologi, Stockholms universitet. VT 1995.

Historiskt kartmaterial hämtat ur Lantmäteriverkets digitala arkiv.

Axvik	geometrisk avmätning	1724	C54-3:1
Berga	storskifte åker	1786	C54-6:1
Egelsvik	storskifte	1799	C54-11:2
Eke	geometrisk avmätning	1724	C54-12:1
Eriksö	skattelägningsberedning	1773	C54-15:1
Fifång	skattelägningsberedning	1773	C54-16:1
Hörningsholm			
geometrisk			
avmätning		1724	C54-24:1
	åkeravmätning	1799	C54-24:2
Löten, Kålsö	geometrisk avmätning	1724	C54-31:1
Nöckna	storskifte inägor	1782	C54-37:1
Skäsa	storskifte åker	1813	C54-41:1
Tormesta	storskifte åker	1786	C54-47:1
Tuna	storskifte åker	1789	C54-49:1
Ytterberga	geometrisk avmätning	1700	C54-53:1

Häradsekonomiska kartan blad: Fituna, Fållnäs, Lisön.

Ekonomiska kartblad:

098 41, 9I 4b

098 42, 9I 4c

098 51, 9I 5b
098 52, 9I 5c
098 61, 9I 6b
098 70, 9I 7a
098 71, 9I 7b
098 80, 9I 8a
098 81, 9I 8b
098 91, 9I 9b
108 01, 10I 0b

Historisk identifiering:

Södermanland

Hölebo härad

Bilaga 1.

Lista över socknens bruksenheter, storskaliga kartor med årtal och aktnummer i Lantmäteriverkets arkiv samt tolkning av ortnamn

Bruksenhet	Storlek	Karta saknas	Ej inscannade kartor	Typ av karta	Aktnr	Årtal	Typ av namn
Anklora		x					?, bullrigt vattendrag?
Axvik				geom avm	C54-3:1	1724	vik, spannmål?
Baggebol		x					bol, djurslag
Barkarboda		x					boda, veg?
Berga	2			ss åker	C54-6:1	1786	natur
Björkarö	5		geom avm (1685), sk.l.b (1692)				ö, veg
Bobacken		x					? boplatz?
Botten			sk.l.b (1692), avm (1813), laga deln (1826)				?
Brunna		x					natur? källa?
Egelsvik	2		Laga skifte (1859)	ss	C54-11:2	1799	vik, igel
Eke				odefinierad	C54-12:1	1724	natur, veg
Ekeby			sk.l.b (1692)				by, veg
Eneboda	2		sk.l.b (1690 och 1692)				boda, veg
Eriksö	2			sk.l.b	C54-15:1	1773	ö, kungl ägande
Fifång				sk.l.b	C54-16:1	1773	förvärv av gods eller pengar
Gullberga		x					natur
Gåsta	2		geom avm (1697)				sta
Hammarby			sk.l.b (1690 och 1692)				by, skog
Harburen		x					o, vilt
Hornö		x					ö
Hosta	2		geom avm (1697)				sta
Håga	2		sk.l.b (1692)				?
Horningsholm			geom avf. (1678), geom avm (1698)	geom avm, åkeravmättn	C54-24:1, C54-24:2	1724, 1799	holm
Klockarbol		x					bol, kyrko
Klubben		x					natur, skärgård
Kumla		x					natur, topografi
Kyrkogården		x					kyrko
Litsletorp		x					torp, litet
Lundby	3		sk.l.b (1692), deln skog (1801)				by, miljö
Långö		x					ö
Löten				geom avm	C54-31:1	1724	marknamn, äng
Lövhamnen		x					marknamn, veg
Nora	3		sk.l.b (1692)				natur, sjönära
Norrskåra		x					natur, fågeljakt?
Nygård		x					sen nyetablering
Nöckna	4		sk.l.b (1692)	ss inägor	C54-37:1	1782	?
Sanda	6		geom avm (1685), sk.l.b (1689)				natur
Skåra		x					natur, fågeljakt?
Skälby			sk.l.b (1692)				by, vägskäl
Skåsa	2		redovisn (1692) sk.l.b (1692)	ss åker	C54-41:1	1813	ledningsskepp/ngt som avskiljer
Solbacka			geom avm (1685)				sentida
Svalhamnen		x					marknamn, fågel

Söderskära	x				natur, fågeljakt?
Tegneby		sk.l.b (1690 och 1692)			by, krigar- el försvarsfunktion
Tokvik	x				vik
Tormesta			ss åker	C54-47:1	1786 sta, personnamn
Tramesta		sk.l.b (1692)			sta, ?
Tuna	4	sk.l.b (1692)	ss åker	C54-49:1	1789 tuna, förhistorisk central plats
Uggeltorp		sk.l.b (1692)			torp, fågelvilt
Vickelby	2	geom avm (1697)			by, sänka, fördjupning, åkrek
Vreta	x				marknamn, inhägnad mindre åker?
Ytterberga			geom avm	C54-53:1	1700 lägesangivelsen naturnamn
Åtorp	x				torp, vattendrag
Örsta	2	sk.l.b (1692)			sta, grus